

УДК 342.72/73(477)(092)

*Капічон Ольга Григорівна –
магістр економіки*

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ АКАДЕМІКА ВОЛОДИМИРА КОПЕЙЧИКОВА В ЦАРИНІ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

Розглянуто умови розвитку прав людини та їх законодавче закріплення. Визначено перелік нормативних актів, що містять положення відносно захисту прав людини. Проаналізовано концепцію професора В. Копейчикова стосовно цієї проблематики, а також висвітлено умови, за яких відбувалося становлення його переконань у цій сфері. Здійснено порівняння конституційно закріплених норм прав людини в соціалістичних і капіталістичних країнах крізь призму історичного аспекту.

Ключові слова: права людини; особистість; демократичне суспільство; держава; Конституція В. В. Копейчиков.

Рассмотрены условия развития прав человека и их законодательное закрепление. Определен перечень нормативных актов, которые содержат положения по защите прав человека. Проанализированы взгляды профессора В. Копейчикова по данной проблематике, а также рассмотрены условия, при которых формировались его убеждения в этой сфере. Проведено сравнение конституционно закрепленных норм прав человека в социалистических и капиталистических странах в разрезе исторического аспекта.

Ключевые слова: права человека; личность; демократическое общество; государство; Конституция; В. В. Копейчиков.

У ст. 3 Конституції України зазначено, що «людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканість та безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1].

Гуманізм цієї норми є підґрунтям становлення демократичного суспільства. Цивілізований світ визнає людину найвищою цінністю, а захист її прав і законних інтересів – найважливішим завданням держави.

XX ст. стало не лише проривом в індустрії та техніці, а й у створенні правових принципів, каталізатором яких є захист прав і свобод людини. Саме людини, не робітника чи чиновника, не християнина чи мусульманина, підлітка чи пенсіонера, чоловіка чи жінки, громадянина чи біженця. Усе це – категорії, що є похідними від поняття «особистість» і окремо розглядаються в правовому, соціальному чи моральному контекстах. Адже від народження ми набуваємо цілу низку прав, що є природними, оскільки їх ніхто не може надати або відчужити.

Звісно, остаточно побороти нерівність людей у суспільстві неможливо. Нині в прогресивному XXI ст. активізується расова та гендерна дискримінація, усвідомлення важливості соціального статусу особи, її матеріального становища, упереджене ставлення до іновірців. Цьому є абсолютно логічне пояснення. Адже розпад колоніального устрою – процес тривалий і тяжкий. Донині у світі існують десятки суперечливих територій, що борються за незалежність, та десятки націй, які виборюють право на самовизначення.

Україна в цьому аспекті є особливо багатостраждальною: 300 років імперіалістичного гніту царської Росії, а потім 70 років тиску СРСР. За таких умов нація не мала своєї держави, а держава – власного права. Годі вже говорити про права конкретної особи. Водночас номінально закон був і формально була свобода.

Три Конституції СРСР (1924 р., 1936 р., 1977 р.) та чотири Конституції УРСР (1919 р., 1929 р., 1937 р., 1978 р.) формально створювали в державі ампулу демократії, свободи та рівності всіх громадян перед законом і судом, але не змогли захистити від масових репресій і трьох голодоморів в Україні.

Друга світова війна внесла нову віху в юридичне поле охорони прав людини. Новостворена міжнародна організація ООН (1945 р.), що прийшла на зміну Ліги Націй (1919 р.), одним із пріоритетних завдань визначила захист прав людини. Дата 10 грудня 1948 р. стала відправною точкою у формуванні

законодавчої бази цього завдання: було прийнято «Загальну декларацію про права людини» [2], яку СРСР не ратифікував.

Провідні вчені-правознавці другої половини ХХ ст. ретельно досліджували це питання, ставлячись до нього як до підґрунтя всієї законодавчої системи. Одним із таких митців правої сфери був доктор юридичних наук, професор, академік Академії правових наук України Володимир Володимирович Копейчиков [3].

Його наукова концепція щодо проблематики захисту прав людини формувалася в епоху так званого «розвинутого соціалізму» і, звісно, відповідала духу того часу.

Сучасні правознавці, політики, учені говорять про права людини як про умовну піраміду пріоритетів, на піку якої перебуває людина, її права, честь і гідність, підґрунтям чого є суспільство, а потім – держава з її інтересами. Як це не дивно, але ще 40–30 років тому таку піраміду було побудовано у зворотньому порядку.

Після Другої світової війни проблема захисту прав людини ставала дедалі нагальнішою. З часу прийняття Декларації про права людини було ратифіковано цілу низку міжнародних правових актів, дотримання яких заклало в суспільстві не просто принцип законності, а й забезпечувало мир і стабільність у світі. Серед таких стратегічно важливих документів були: Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього (1948 р.) [4], Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини (1950 р.) [5], Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.) [6] та ін. Дійсно, послаблена після двох світових воєн Європа прагнула миру й стабільності, а отже, взяла орієнтир на захист одиниці задля спокою загалом.

Дивлячись на світовий перебіг подій, діюча на той час Конституція СРСР від 1936 р. не відповідала вимогам суспільства. Назривала потреба в змінах. Радянські науковці-правознавці ґрунтовно досліджували міжнародне право для запровадження його в країні, звісно у межах партійної ідеології. Оскільки реформи демократизації набирали обертів у світі, це потрібно було враховувати під час створення Конституції, щоб

продемонструвати капіталістичному світові верховенство права й цінність людського буття в СРСР. У теорії все виглядало ідеально.

Свою статтю «Закон, особа, суспільство» [7, с. 7–13], опубліковану в журналі «Радянське право» в 1977 р., В. Копейчиков присвятив вивченню проекту нової Конституції СРСР, критикуючи водночас право буржуазного суспільства загалом і демократичні засади США зокрема. Як тогочасний ідеолог і відомий правознавець зазначений науковець не міг обійти стороною нагальне питання щодо прав людини. Розглянувши цю статтю, можна помітити певний дисбаланс акцентів: у заголовку пріоритет надаю особі, проте стаття суцільно пронизана радянською пропагандою та домінування мас над особистістю. «Радянська людина не відокремлює себе від суспільства, від держави. Вона добре знає, що соціалістичний лад – це її суспільство» [7, с. 7], – наголошує академік В. Копейчиков. З цього можна зробити висновок, що людина – лише гвинтик у великому механізмі суспільного ладу, і що її інтереси мають так чи інакше співпадати з інтересами соціуму, у якому вона перебуває. Учений виголошує гасло, що висвітлює всю цінність людського буття «будівника комунізму»: «Радянська людина палко любить свою соціалістичну Батьківщину. Змістом усього її життя стала натхненна праця в ім'я комунізму» [7, с. 8].

Згідно з тогочасним твердженням професора В. Копейчикова, людина цілком асоціює себе із суспільством і державою, ставлячи інтереси останньої на перше місце. Особа не виживе без держави, адже саме остання наділяє громадянина всіма правами й свободами. У своїй видатній праці «Права людини: міфи та реальність» [8] автор досліджує природу походження права. Критикуючи погляди буржуазних учених про права людини як про «природні права», що є невід'ємними від самої особистості, В. Копейчиков схилявся до марксистських учень. Ідеологи комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс стверджували: «Індивіди вбачають свободу у своїй асоціації і через неї». Вони розглядали права, свободи й обов'язки людини як суспільне надбання, оскільки ці поняття є лише складовою змісту внутрішніх законів духовних відносин, мають класову основу та створюються тільки активною людською діяльністю.

Відповідно, правами людину й громадянина наділяє держава, без якої людина просто перестане існувати. З огляду на це, потрібно, передусім, думати про інтереси держави, партії, общини, заводу тощо, а вже потім – задовольняти власні. Таким чином, пропагувалося поняття «стадності», що передбачало спільні інтереси й цілі, а людину трактувало просто як засіб їх досягнення.

Професор В. Копейчиков у своїх працях радянського періоду писав про єдність суспільства й особи як найістотнішої умови соціалістичного способу життя. Водночас людина повинна посідати певне місце, мати так званий статус. Тому не менш важливим була трудова діяльність громадянина на благо СРСР. Ідеологія наділяла правами трудящу людину. Академік щодо цього писав: «Праця є найважливішим критерієм, що слугує підґрунтям реалізації членами соціалістичного суспільства належних їм прав і свобод» [9, с. 41]. З цього випливає, що суспільство саме наділяє правами певних осіб, натомість інші цього права не гідні, оскільки не відповідають критеріям творця комунізму.

Конституція СРСР 1936 р. формально проголошувала деякі демократичні принципи: свободу совісті, друку, зборів, таємницю листування, виборче право (хоча вибір був однозначним, оскільки комуністична партія конституційно закріплювала за собою статус «керівного ядра»). Проте демократичний світ зробив суттєво більший крок у напрямі захисту людини. Тому щоб не піддаватися вкотре критиці з боку капіталістичного світу, потрібно було вносити поправки і до Основного Закону. Здебільшого це стосувалося саме захисту прав людини. Тому Конституція СРСР 1977 р. вже містила положення про право особи на охорону здоров'я, житло, захист авторських прав, право на користування досягненнями культури тощо. Звісно, про захист права приватної власності не йшлося, оскільки його просто не існувало, хоча це і є однією з найістотніших умов свободи особистості.

З розвитком радянського суспільства розвивалось і право. Воно ставало соціальною необхідністю, формою вираження інтересів особи. Людина переставала бути частинкою маси, ставала особистістю. У своїй статті «Соціалістична демократія і права людини» [9], опубліковану в 1981 р. в журналі «Радянське

право», професор В. Копейчиков уже говорить про права та свободи особи як про прояв гуманізму, демократії, соціальної справедливості, свободи й людської гідності. «Особа, її формування і розвиток становлять головну мету соціалістичного суспільства» [9, с. 40], – йдеться в праці. Переконання професора В. Копейчикова починають бути спрямовані не на акцентування уваги на інтересах усього суспільства, а на конкретну особистість із її потребами. Незважаючи на стійку позицію щодо гуманності й справедливості соціалістичної ідеології, В. Копейчиков спрямовує свої зусилля на вдосконалення законодавства для впровадження норм про права людини в межах міжнародного законодавства. Його монографії «Права людини: міфи та реальність» (1987 р.) [8], «Народовладдя та особистість» (1991 р.) [10], «Реальний соціалізм: демократія, особистість, права людини» (у співавторстві, 1983 р.) [11] свідчать про глибину дослідження цієї проблематики. Але навіть на цьому етапі прогресивності своїх поглядів професор В. Копейчиков наполягав на принципі підпорядкування природних прав людини державній політиці та законам суспільства, відкидаючи при цьому розуміння особистих прав і свобод як щось, надане від народження.

На увагу заслуговує подальший глибокий аналіз правової системи у сфері захисту прав особистості. У 1984 році в журналі «Радянська держава і право» було опубліковано статтю В. Копейчикова з красномовною назвою «Реалізація суб'єктивних прав громадян» [12]. Варто зробити акцент саме на слові «суб'єктивних». У статті йдеться про створення суспільством сприятливих умов (економічних, політико-організаційних, правових, психологічних) для повноцінної реалізації особою своїх законних прав. Переконання академіка В. Копейчикова спрямовані в бік егоцентризму, тобто захисту людини як особистості, а не маленької частинки у формуваних маси. Згідно з його переконаннями, реалізація суб'єктивних прав стає першочерговою нормою, але розглядати її потрібно виключно як уповноважуючу норму. Особа сама приймає рішення щодо необхідності вчинення тих чи інших дій у власних інтересах. Реалізація забороняючих і зобов'язуючих норм права не підлягає сумніву. Вони є імперативними. Загалом

такий підхід до класифікації норм права під час реалізації суб'єктивних прав є абсолютно логічним і підтримується у всьому світі. Без імперативного підходу до забороняючих і зобов'язуючих норм у суспільстві панував би хаос та анархія. Говорячи про реалізацію суб'єктивних прав як про норму, що уповноважує, В. Копейчиков наголошував на співвіднесенні цих прав із добросовісним виконанням своїх обов'язків іншими, зокрема державою, чиновниками, організаціями. Ідеться про концентрацію зусиль усього суспільства на благо особи, яка водночас має певні обов'язки перед суспільством.

Кінець 80-х і початок 90-х років ХХ ст. ознаменані кризою та крахом найбільшої держави світу – СРСР. Цьому факту передували цілком закономірні події. Так, система себе не виправдовувала, екстенсивність виробництва призводила до краху економіки, що тягло за собою скорочення робочих місць і зубожіння населення. Ідеали світлого комуністичного майбутнього згасали на фоні збільшення невдоволення мас. Марксистські вчення ставили під сумнів правові демократичні засади людського буття. Провідні капіталістичні країни зробили значний крок уперед у формуванні соціально спрямованого, законодавчо визначеного поля розвитку особистості, відкинувши країни соціалістичного табору на десятки років назад. Дисбаланс суспільства, розчарування ідеологією, економічний крах змусили вчених у різних галузях науки переглянути свої концепції. Передусім, це стосувалося правознавців – експертів у вивченні засад існування держави. Спостерігаючи реалії життя, вони усвідомлювали неминучість краху СРСР.

Переконання професора В. Копейчикова відповідали духу своєї епохи. Глибина його праць вражає прогресивністю й гостротою часу їх публікування. Від гнучкості ідей, точок зору, пропозицій провідних учених залежала доля країни. Динаміка подій у СРСР в період перебудови (1985–1991 рр.) вимагала швидкої аналітики ситуації та прийняття стратегічних рішень.

У 1989 р. було опубліковано статтю В. Копейчикова «Соціальні реальності та права людини» [13], у якій він жорстко критикував тоталітарну епоху правління Й. Сталіна й ігнорування всіх правових норм захисту людини. Ідучи в ногу з

часом, погляди академіка В. Копейчикова змінювалися в бік демократичних засад капіталістичного світу. Він висловлювався про права людини як про найвищу цінність, яка не може бути присвоєною або відчуженою.

Автор статті наголошує на тому, що закон є юридичною формою справедливості, демократії, людської свободи та рівності, милосердя й гуманності. Сама ідея права є бінарною: з одного боку, право є вираженням високого морального начала, з іншого – засобом проведення репресій. Яскравий приклад антигуманності закону – сталінська епоха. В умовах тоталітарного режиму право усвідомлюється «даром» тирана, який має вирішувати, як їм розпорядитись. Так, право набуває форми правил та обов'язків людини, яка беззастережно повинна їх дотримуватись, оскільки її доля перебуває цілком у руках правителя. Водночас, незважаючи на усвідомлення закону як засобу поневолення, головним його завданням залишається регулювання суспільних відносин і захист особистості.

У зазначеній статті закріплено переконання В. Копейчикова відносно доцільності приведення норм національного права у відповідність із міжнародним правом. Стримано й толерантно він говорить про впровадження норм міжнародного права в національне законодавче поле виключно як про букву закону, проте дух самого закону має відповідати інтересам суспільства (на той час ще соціалістичного). Академік В. Копейчиков наголошує на тому, що приведення законодавства СРСР у відповідність із міжнародними нормами права дасть змогу налагодити тісніше співробітництво з іншими державами, бути більш відкритими до сприйняття прогресивних здобутків та ідей країн-партнерів, створить сприятливий клімат добросусідства.

Згідно з переконаннями В. Копейчикова, країна не може бути ізольованою від усього світу. Прогрес вимагає змін. Світова динаміка надзвичайно швидкоплинна. Ідеали соціалістичних учень себе вичерпали. Конвергенція та глобалізація світу – неминучий процес в умовах сучасного розвитку цивілізації. Взаємодія та взаємодопомога між країнами стає дедалі тіснішою. Здавалося б нова Конституція СРСР 1977 р. мала відповідати стандартам світової першості, передбачаючи сучасні демократичні засади.

Але був значний недолік – відсутність приватної власності. У той час, як прогресивні капіталістичні країни ґрунтували своє законодавство саме на захисті приватних інтересів, що є цілком логічним, людина не має стимулу працювати із самовіддачею. Отже, усе життя працюючи, особа так нічого й не матиме активі, адже конституційно закріплені лише тільки дві форми власності: державна та комунальна. Знову ж таки, усе життя доводиться працювати на благо суспільства, ігноруючи власні пріоритети.

З огляду на це, поправку до Конституції, до якої вперше введено нову для СРСР форму власності – приватну, було внесено тільки в 1990 р., коли вже було запізно. Адже маховик революції було запущено. Люди потребували не просто поодиноких змін, вони прагнули до кардинально нового життя. І на цьому фоні навіть відміна однопартійності не рятувала ситуацію в країні. Так, 7 грудня 1991 р. став днем кінця 70-літнього існування найбільшої держави світу. СРСР стала історією. І разом з цим вчення К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна перетворилися з ідеології на розділ підручників.

Такий перебіг подій став не лише переворотом економічного, політичного життя світу, а й переоцінкою життєвих принципів і пріоритетів. Волею долі багато письменників, поетів, учених тривалий час змушені були перебувати в ярмі цензури слова та моноідеології. Тому здобувши свободу волевиявлення, багато хто з правової інтелігенції переглянув власні переконання або ж просто вільно висловлював те, про що ще донедавна змушений був мовчати.

В. В. Копейчиков належить до тих науковців, які віддані своїм ідеям. Водночас, динаміка часу вносить корективи. Учений став не просто ідеологом сьогодення, а пророком майбутнього. Професор звертався до прав людини як до фундаменту створення Конституції незалежної України. Як член робочої групи Конституційної комісії Верховної Ради України [14], він наполягав на демократизмі та гуманності правових норм, що стосуються прав людини й громадянина в Україні.

Однією з перших робіт, що були опубліковані вже в незалежній Україні, стала стаття 1994 р. в газеті «Урядовий кур'єр» з промовистою назвою «Реалізація прав і свобод людини» [15]. У ній академік В. Копейчиков говорить про

формування нової української державності як про синтез захисту прав і свобод людини та принципів моралі. Він переконаний, що не держава формує суспільство, а розвинене демократичне суспільство створює правову державу. Маючи глибоке коріння української нації, суспільство в нас було сформовано вже давно. Трагедією народу стала відсутність національної держави. А тепер, коли Україна отримала незалежність, ми мусимо відкрити в собі те безцінне, що передано нашими пращурами нам у спадок на генетичному рівні. В. Копейчиков критикує комуністичне гасло «державна – передусім!», оскільки такий підхід є пригніченням особистості не лише в правовому, а й соціальному плані.

Можливо, розглянувши праці професора В. Копейчикова різного періоду, хтось зробить висновок про інверсію поглядів, про зраду ідеалам. Але це зовсім не так. ХХ ст. показало свою динаміку не лише політичних, економічних, технологічних, воєнних подій, а й розвиток правового поля, демократизацію суспільства та звернення до людини як до особистості. Тому й погляди вчених не стоять на місці. Але, проживаючи в країні з пануючим гаслом «хто не з нами – той проти нас», власні думки й переконання слід було тримати при собі. Проте навіть у такі нелегкі часи цензури слова, професор В. Копейчиков знаходив можливість завуальовано говорити про нагальне.

Академік пройшов війну, отримав на ній тяжке поранення. Він чудово розумів цінність життя та дотримання моральних принципів. Учений все життя присвятив розвитку законодавства, формуванню демократії, боротьбі за права людини. Навіть у ті буремні часи вчений насмілювався критикувати тоталітаризм сталінської епохи, намагався підтягувати національне законодавство до принципів світового права. Передусім, усе це стосувалося захисту людини.

Професор В. Копейчиков залишився вірним саме своїм ідеалам. Учення партій змінюються, політичні принципи також не є константою, суспільство обирає нові ідеали. Залишитися вірним собі та своїм поглядам – це велика мужність і надзвичайний таланти. Живучи в незалежній державі з демократичними принципами, ми маємо пам'ятати тих, хто формував ці принципи. А демократія без захисту прав і свобод

людини просто неможлива, адже це база створення самої держави. І саме завдячуючи таким прогресивним правознавцям, як академік В. Копейчиков, ми на сьогодні маємо Конституцію України 1996 р.

Для повноцінної реалізації норм Основного Закону, оптимізації правового сектору України загалом було прийнято рішення в подальшому прийняти близько 40 органічних законів. На жаль, із 1996 р. їх було прийнято лише чверть від запропонованих. Тому на сьогодні назвати Конституцію України 1996 р. досконалою не можна. Водночас варто сподіватися, що досвід поколінь, багата історія конституціоналізму нашої країни, а також патріотично налаштовані високопосадовці зможуть компенсувати недоліки правової сфери для того, щоб Основний Закон запрацював із новою віддачею.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 черв. 1996 р. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254>.
2. Загальна декларація про права людини від 10.12.1948 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
3. Від курсанта до генерала. Шляхи бойових звитяг і трудових звершень (1921–2011 рр.). – К. : Укр. вид. консорціум ; Нац. акад. внутр. справ, 2011. – 360 с.
4. Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього від 9 груд. 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_155.
5. Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини від 4 листоп. 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
6. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 груд. 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

7. Копейчиков В. Закон, особа, суспільство / В. Копейчиков // Радянське право. – К. : Наук. думка, 1977. – № 7. – С. 7–13.
8. Копейчиков В. Права человека: мифы и реальность / В. Копейчиков. – К. : Вища шк., 1987. – 87 с.
9. Копейчиков В. Соціалістична демократія і права людини / В. Копейчиков // Радянське право. – К. : Наук. думка, 1981. – № 12. – С. 40–44.
10. Копейчиков В. Народовластие и личность / В. Копейчиков. – К. : Украина, 1991. – 275 с.
11. Копейчиков В. В. Реальный социализм: демократия, личность, права человека / В. В. Копейчиков, З. И. Сушук. – К. : Вища шк., 1983. – 151 с.
12. Копейчиков В. Реализация субъективных прав граждан / В. Копейчиков // Советское государство и право. – К. : Наука, 1984. – № 3. – С. 13–19.
13. Копейчиков В. Социальные реальности и права человека / В. Копейчиков // Права человека в истории человечества и в современном мире. – М., 1989. – С. 46–50.
14. Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3 : К–М. – 736 с.
15. Копейчиков В. Реалізація прав і свобод людини / В. Копейчиков // Урядовий кур'єр. – 1994. – 15 черв.